

تحریف ناپذیری قرآن کریم

محمد امینی

مقدمه

قرآن کریم تنها کتابی است که اصالت خود را تا کنون حفظ کرده و راه دراز تاریخ را به سلامت و شایستگی پیموده و همیشه از گزند حوادث و دستبرد بیگانگان در امان بوده و خواهد بود «انا نحن نزلنا الذکر وانا له لحافظون» (حجر، ۹/۱۵).

علی‌رغم ضمانت اطمینان بخش خداوند متعال در قرآن کریم بر حفظ و صیانت آن کتاب الهی مع الأسف شبهه تحریف قرآن از دیر زمان مطرح بوده و پیوسته مورد انکار و ردّ علما و محققان بزرگ اسلامی بوده است، جز برخی گروهها یا افرادی که (به هر دلیل) این شبهه را قوی گرفته و خواسته‌اند به گونه‌ای آن را توجیه کنند. همین امر باعث شده است قرآن عظیم الهی از اتهامات دشمنان در امان نبوده و متهم به تحریف گردد؛ که الحمدلله با توجه به درایت خاص علمای بزرگ اسلامی پاسخ‌های مناسب به این گونه شبهات داده شده است.

از آنجا که نخستین گام در پژوهش و تحقیق، آشنایی کامل با منابع و تحقیقات انجام شده در آن موضوع است، و از طرفی تکرار کارهای انجام شده و پربار نبودن برخی از پژوهش‌ها غالباً به خاطر بی‌اطلاعی محقق از سرچشمه‌های آن موضوع می‌باشد، شناسایی و شناساندن منابع، بسیار ضروری به نظر می‌رسد، هرچند دانشمندان و متخصصان فن کتاب‌شناسی کارهایی بسیار بزرگ در این زمینه انجام داده‌اند که اثر ارزشمند «الذریعة الی تصانیف الشیعة» تألیف مرحوم حاج آقا بزرگ تهرانی از آن قبیل می‌باشد، ولی برای دسترسی بهتر و سریع‌تر به منابع، داشتن کتاب‌شناسی موضوعی از ضروریات دیگری است که می‌تواند مکمل زحمات گذشتگان باشد.

براساس همین ضرورت در حد وسع و توانایی خود، به جمع‌آوری و معرفی آثار ارزشمندی از بزرگان و دانشمندان اسلامی در موضوع «تحریف یا عدم تحریف قرآن» پرداختم که امیدوارم مورد

قبول خداوند متعال قرار گیرد.

قبل از پرداختن به اصل موضوع تذکر چند نکته ضروری است:

۱. آثار ارایه شده پیرامون «تحریف یا عدم تحریف قرآن» تنها در این مقاله خلاصه نمی شود؛ بلکه این مجموعه تنها آثاری است که یا خود اثر در دسترس بوده اند و یا به هر شکل دیگر (که اشاره خواهد شد) اطلاعاتی از آنها به دست رسیده است.

۲. از آنجا که قریب به اتفاق آثار ارایه شده تنها به اثبات عدم تحریف قرآن پرداخته اند؛ لذا نام این مقاله «کتاب شناسی تحریف ناپذیری قرآن» می باشد، هرچند به بعضی از کتب مانند «فصل الخطاب» نیز اشاره گردیده است.

۳. در این مقاله علاوه بر کتاب هایی که مستقلاً پیرامون موضوع «تحریف یا عدم تحریف» نوشته شده، در حد توان هر کتابی که بحث قابل توجهی درباره تحریف قرآن داشته است به آن کتاب و ریز موضوع و صفحات مورد نظر اشاره شده است؛ لذا در این مقاله ۱۶۶ اثر، در پنج قسمت ارایه می شوند که عبارت اند از:

الف) کتاب هایی که مستقلاً پیرامون تحریف یا عدم تحریف قرآن نوشته شده اند: ۵۴ اثر.

ب) کتاب های علوم قرآنی که حاوی بحث پیرامون تحریف یا عدم تحریف قرآن می باشند: ۳۵ اثر.

ج) بعضی از کتب تفسیر قرآن که مقدمه آنها حاوی بحث پیرامون تحریف یا عدم تحریف قرآن می باشند: ۱۵ اثر.

د) کتاب هایی در موضوعات مختلف که حاوی بحث پیرامون تحریف یا عدم تحریف قرآن می باشند: ۲۱ اثر.

ه) مقالاتی که در مطبوعات پیرامون تحریف یا عدم تحریف قرآن به طبع رسیده است: ۴۱ اثر.

۴. ترتیب کتاب ها در هر قسمت به ترتیب حروف الفبا است.

۵. هر کتاب یا اثری که در دسترس بوده است سعی گردیده خلاصه و فهرستی از بحث آن کتاب یا اثر در معرفی کتاب گنجانده شود.

۶. در ستون ناشر کتاب، به ترتیب به مؤسسه انتشاراتی و محل نشر و نوبت چاپ اشاره شده است.

۷. در ستون مختصات کتاب، به ترتیب به اندازه کتاب و زبان کتاب و تعداد صفحات کتاب اشاره شده است.

۸. در قسمت (ه) بعد از ذکر نام نشریه مورد نظر تنها به تاریخ نشریه اشاره شده است.

۹. بعد از ذکر نام کتاب یا اثر، شماره ای داخل کروشه نوشته شده است که اشاره به منبع کتاب یا اثر مورد نظر دارد که این منابع عبارت اند از:

[۱] کتابخانه تخصصی مرکز فرهنگ و معارف قرآن؛

[۲] کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)؛

[۳] کتابخانه مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام)؛

[۴] کتابخانه تخصصی تفسیر و علوم قرآن واقع در خیابان شهید فاطمی (دور شهر)؛

[۵] کتابخانه تخصصی تفسیر و علوم قرآن حضرت آیت الله العظمی گلپایگانی (ره)؛

[۶] مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، برنامه نمایه (قسمت مطبوعات)؛

[۷] کتابنامه بزرگ قرآن کریم، حسن بکایی؛

[۸] الذریعة الی تصانیف الشیعة، حاج آقا بزرگ تهرانی؛

[۹] علوم قرآن و فهرست منابع، عبدالوهاب طالقانی؛

[۱۰] کتابخانه پژوهشکده باقرالعلوم (ع)؛

[۱۱] کتابخانه مدرسه علمیه فیضیه .

۱۰. در پایان از همکاری تمامی مراکزی که به هر نحو در این امر، حقیر را مورد لطف قرار دادند، مخصوصاً کتابخانه تخصصی مرکز فرهنگ و معارف قرآن، تقدیر و تشکر می نمایم.

الف) کتاب‌هایی که مستقلاً پیرامون تحریف یا عدم تحریف تألیف شده اند:

۱. آراء علماء المسلمين في التقيہ و الصحابة و صيانة القرآن الكريم، [۱] سید مرتضی رضوی، الإرشاد للطباعة/ بیروت، ۱۴۱۱ ق، وزیری/عربی/ ۲۵۰ .

همان گونه که از اسم کتاب پیداست، مؤلف، این کتاب را در سه موضوع تألیف کرده است؛ ولی مهم ترین بحث آن مربوط به صیانت قرآن از تحریف است.

مهم ترین مطالب: ۱. معنی تحریف؛ ۲. تحریف در قرآن نیست؛ ۳. رأی مسلمانان و علما در باره تحریف قرآن؛ ۴. بعضی از احادیث وارده در باره تحریف قرآن از کتب صحاح عامه و مسانید آن.

۲. آلاء الرحیم فی الرد علی تحریف القرآن، [۲] حاج شیخ عبدالرحیم المدرس الماهر التبریزی الخیابانی، رقیعی/عربی/ ۶۳ .

مؤلف در این کتاب به بررسی تحریف از حیث اشتقاق و مفهوم لغوی و وقوع یا عدم وقوع تحریف در قرآن کریم پرداخته است. ضمناً این کتاب مزین به تقریظ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی می باشد.

۳. افسانه تحریف قرآن، [۱] رسول جعفریان، محمود شریفی، معاونت فرهنگی سازمان تبلیغات اسلامی/تهران، ۱۳۶۷ ش، رقیعی/فارسی .

این کتاب ترجمه کتاب «اکذوبه تحریف القرآن» می باشد که در شماره (۵) به آن اشاره خواهد شد.

۴. افسانه‌های تحریف قرآن، [۲] احمد مهدوی (فخر کرمانی)، چاپ زهره با همکاری کانون انتشار، ۱۳۵۰ ش، رقیعی/فارسی/ ۲۸۷ .

مهم ترین مطالب: بخش اول: عدم تحریف از دیدگاه آیات قرآن و شبهاتی که وارد شده و جواب آن شبهات؛ بخش دوم: دلایل قول به تحریف و پاسخ به آن دلایل؛ بخش سوم: نظر علمای شیعه در باره تحریف .

۵. اکذوبه تحریف القرآن بین الشیعة و السنة، [۱] رسول جعفریان، بعثه مقام معظم رهبری در حج، قسمت تحقیقات/تهران، محرم الحرام ۱۴۱۳ ق، رقیعی/عربی/ ۱۳۹ .

مهم ترین مطالب: ۱. معنی لغوی و اصطلاحی تحریف؛ ۲. ادله عدم تحریف قرآن؛ ۳. جمع آوری قرآن در زمان پیامبر اکرم (ص) و عدم تحریف؛ ۴. اهل سنت و تحریف؛ ۵. تحریف و روایات شیعه؛ ۶. علمای شیعه و تحریف؛ ۷. مصحف علی (ع) و مصحف فاطمه (ع)؛ ۸. تحریف از نظر غلاة و بعضی از اخباریین؛ ۹. فصل الخطاب و تحریف .

این کتاب به زبان فارسی و اردو نیز ترجمه شده است که در ردیف (۳) به ترجمه فارسی آن اشاره شد و ترجمه اردوی آن نیز در شماره (۲۱) خواهد آمد.

۶. بحثی در باره تصحیف و تحریف قرآن یا عدم تحریف [۱] علی مزارعی (با راهنمایی دکتر حاجتی کرمانی)، دانشگاه تهران، ۱۳۵۳ ش، رحلی/فارسی/ ۸۹ .

مؤلف، این کتاب را برای پایان نامه خود در دوره فوق لیسانس رشته فرهنگ عربی و علوم قرآن تألیف کرده است.

مهم ترین مطالب: ۱. معانی مختلف تحریف؛ ۲. نظر محققان اسلامی در باره تحریف و تصحیف قرآن؛ ۳. دلایل عدم تحریف؛ ۴. عقیده به تحریف بعد از حیات حضرت رسول ﷺ؛ ۵. کیفیت جمع آوری قرآن؛ ۶. بررسی قرآن منسوب به حضرت علی علیه السلام.

۷. بررسی و نقد روایات تحریف در کتاب فصل الخطاب، [۱] محسن بیات، دانشگاه تربیت مدرس/تهران، ۱۳۷۳ ش، رحلی/فارسی/ ۲۷۷.

این کتاب نیز پایان نامه دوره کارشناسی ارشد مؤلف می باشد. مباحث مورد بحث در این کتاب عبارت اند از: ۱. شناختی از محدث نوری و کتاب فصل الخطاب؛ ۲. بررسی اسناد روایات تحریف؛ ۳. بررسی و نقد آیات ادعایی؛ ۴. اثبات عدم تحریف قرآن از نظرگاه حدیث و علمای شیعه.

۸. برهان روشن (البرهان علی عدم تحریف قرآن)، [۲] حاج میرزا مهدی بروجردی، بوذرجمهری، مصطفوی/تهران، ۱۳۷۴ ش، رقمی/فارسی/ ۱۹۰.

این کتاب در پاسخ به کتاب «سنجش حقیقت» (که قایل به تحریف می باشد) نوشته شده است مباحثی که در این کتاب به آن پرداخته شده عبارت اند از: ۱. برهان نقلی بر عدم تحریف قرآن؛ ۲. برهان عقلی بر عدم تحریف قرآن؛ ۳. جلوگیری از تفسیر و تأویل قرآن در عصر خلفا؛ ۴. اشتباه صاحب فصل الخطاب و صاحب احتجاج؛ ۵. کلمات زعمای علمای اسلام؛ ۶. نظریه و اقوال علما و دانشمندان عامه در عدم تحریف قرآن.

۹. البرهان علی سلامة القرآن من الزیادة والنقصان، [۱] سعدی یاسین. (م ۱۳۹۶)، المکتب الاسلامی/ بیروت/چهارم، جیبی/عربی/ ۱۱۹. مؤلف، این کتاب را در رد ادعاهای آقای نلسون دانمارکی - که در کتاب «اصدق الاقوال علی صحة الثوراة والانجیل» مدعی نقص قرآن گردیده است - نوشته است.

مهم ترین مطالب: ۱. تاریخ نزول قرآن کریم؛ ۲. حکمت نزول قرآن منجماً. ۳. تقسیم قرآن به مکی و مدنی؛ ۴. سوره ها و نام های آنها؛ ۵. جمع قرآن کریم.

۱۰. البرهان علی عدم تحریف القرآن، [۱] مرتضی الرضوی، الإرشاد/ بیروت/اول، ۱۴۱۱ ق، وزیری/عربی/ ۳۶۴.

مهم ترین مطالب: ۱. جمعی از احادیث وارده در تحریف قرآن (جمع آوری شده از صحاح عامه و مسانید آنها)؛ ۲. آرای علمای شیعه امامیه در مورد سلامت قرآن از زیاده و نقصان؛ ۳. رأی مسلمانان در مورد تحریف.

۱۱. پژوهشی پیرامون مصونیت قرآن از تحریف، [۱] عباس نقیثی، دانشگاه امام صادق علیه السلام/تهران، ۱۳۶۸ ش، رحلی/فارسی/ ۲۱۱.

این کتاب، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد مؤلف در رشته معارف اسلامی و تبلیغ دانشگاه امام صادق علیه السلام می باشد؛ که با راهنمایی استاد سید محمد باقر حجتی و مشاوره آقای علی اکبر غفاری و دکتر سید ضیاء الدین سجادی نگارش یافته است.

مهم ترین مطالب: ۱. قرآن و مسأله تحریف؛ ۲. بررسی نظریه تحریف قرآن؛ ۳. تحریف و سنت؛ ۴. بررسی نظریه عدم تحریف قرآن؛ ۵. آرا و اقوال علمای شیعه در نفی تحریف.

۱۲. پژوهشی در بیان عدم اختلاف و تعارض در قرآن کریم، [۱] سید محمد هادی

زیرجد، خطی (به خط مؤلف)، ۱۳۶۹ ش، رحلی/فارسی/ ۲۱۷.

این کتاب، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد مؤلف در دانشکده الهیات و معارف اسلامی می باشد که با راهنمایی استاد سید ابوالفضل میر محمدی به رشته تحریر درآمده است.

مهم ترین مطالب: ۱. تفسیر آیه «افلا یتدبرون القرآن...»؛ ۲. عدم اختلاف و تناقض میان معانی و مفاهیم قرآن کریم؛ ۳. بلاغت و فصاحت قرآن کریم؛ ۴. اخبارات غیبیه قرآن مجید؛ ۵. سایر وجوه عدم اختلاف در قرآن کریم؛ ۶. اسباب و علل موهم اختلاف در قرآن کریم.

۱۳. **تدوین القرآن، [۱]** علی الکورانی، دارالقرآن الکریم/قم/اول، وزیری/عربی/ ۴۸۷. مهم ترین مطالب: ۱. داستان اتهام شیعه به قول به تحریف قرآن؛ ۲. خلاصه ردهای علمای شیعه؛ ۳. جایگاه خلیفه عمر از دیدگاه قرآن و سنت؛ ۴. نقصان و زیادی قرآن از نظر خلیفه؛ ۵. قراءات شخصیه و مجادلات تحریف؛ ۶. نظریاتی که ممکن نیست مسلمان ها آنها را قبول نمایند؛ ۷. حرام کردن بحث علمی در مورد قرآن از طرف خلیفه؛ ۸. داستان احرف سبعة و جمع قرآن؛ ۹. جایگاه اهل سنت از نظر سنت؛ ۱۰. جایگاه برادران اهل سنت از نظر یهودیان؛ ۱۱. صفات قرآن از میان سخنان پیامبر اکرم ﷺ و اهل بیت و یاران.

۱۴. **ترجمه و تحقیق از کتاب صیانة القرآن من التحریف، [۱]** آیت الله محمد هادی معرفت، محمد قنبری جلفائی، دانشگاه تهران، رحلی/فارسی/ ۱۲۷. این کتاب، ترجمه کتاب صیانة القرآن من التحریف است که مترجم آن را به عنوان پایان نامه خود با راهنمایی استاد محمد باقر حجتی کرمانی ترجمه کرده است. در شماره (۴۴) به اصل کتاب اشاره خواهد شد.

۱۵. **ترجمه و تحقیق و تعلیق کتاب کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب، [۱]** محمد بن ابی القاسم الطهرانی، امیر جودوی، دست نویس به خط مترجم (تصویر)، سال ۱۳۶۹ - ۱۳۷۰، رحلی/فارسی/ ۲۰۸.

این کتاب، ترجمه و تحقیقی است از کتاب «کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب» - که در شماره (۵۰) به آن اشاره می شود - و مترجم نیز آن را برای پایان نامه فوق لیسانس خود در رشته علوم قرآن و حدیث در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه آزاد ترجمه کرده است، مهم ترین مباحث این کتاب عبارت اند از: ۱. تولد فرقه ای جدید در ایجاد فتنه های جدید؛ ۲. برخورد نویسنده با کتاب فصل الخطاب (محدث نوری)؛ ۳. بیان انواع تحریفات ذکر شده در فصل الخطاب؛ ۴. در بیان سخنان علمای شیعه در باره تحریف ناپذیری قرآن.

۱۶. **التحریف، [۷]** احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمن بن محمد بن علی. کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این کتاب را از کتاب لغت نامه دهخدا، ۴/ ۱۲۳۹ نقل می کند.

۱۷. **تحریف قرآن، [۷]** مرکز چاپ و نشر، فارسی. کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این اثر را از فهرست کامپیوتری ناشرین داخلی در پنجمین نمایشگاه کتاب تهران نقل می کند.

۱۸. **تحریف قرآن، [۷]** اردو، کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این کتاب را از فهرست کتب مخطوط بک ایجی امام بارگاه شاه نجف کراچی/ ۲۵ نقل کرده است.

۱۹. **التبدیل والتحریف، [۸]** ابی القاسم علی بن احمد الکوفی العلوی.

۲۰. **تحریف قرآن، [۱]** رحلی/فارسی/ ۱۰۱.

این اثر جزوه ای است که ظاهراً با دست خط نویسنده می باشد؛ ولی متأسفانه نه اثری از نام و نام خانوادگی مؤلف در آن دیده می شود و نیز بعد از نوشتن، غلط گیری و تصحیح نشده است. و

- تنها تصویری از آن اثر در کتابخانه تخصصی مرکز فرهنگ و معارف قرآن موجود می باشد.
۲۱. **تحریف قرآن**، [۱] رسول جعفریان، سازمان تبلیغات اسلامی/ تهران، ممتاز علی صاحب، ۱۴۱۰ ق، رقعی/ اردو/ ۱۰۰.
- این کتاب ترجمه «اکذوبه تحریف القرآن» است که در شماره (۵) به آن اشاره شد.
۲۲. **تحریف القرآن**، [۷] احمد بن علی حسینی اشکوری، نجف اشرف، ۱۹۳۱ م، عربی. کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این اثر را از کتاب «معجم المؤلفین العراقیین، ۱۰/ ۹۲» نقل کرده است.
۲۳. **تحریف قرآن**، [۷] رام چندار (هندو)، سفیر هند (پریس امرتسر) / هند، ۱۸۷۸ م / ۴۵۴. کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این اثر را از فهرست کتاب های قرآن و تفسیر و دیگر علوم دانشگاه پنجاب لاهور نقل کرده است.
۲۴. **تحریف قرآن**، [۷] سید راحت حسین گوپالپوری (شیعه)، ۱۳۷۶ ق. کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این اثر را از فهرست آثار چاپی شیعه در شبه قاره، بخش ۱/ ۱۷ نقل کرده است.
۲۵. **تحریف القرآن**، [۷] سید ظفر حسن بن الشاد علی بن امداد علی بن حمایت علی (نقوی امروهی)، هندی (شیعه)، ۱۳۷۵ ق.
- کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این اثر را از کتاب «نقباء البشر» تالیف مرحوم حاج شیخ آقا بزرگ تهرانی، ۳ / ۹۷۸ و از کتاب دایرة المعارف تشیع، ۲ / ۵۰۱ نقل می کند.
۲۶. **تحریف قرآن**، [۷] سید علی حائری (شیعه)، کتب خانه حسینی، ۱۳۶۰ ق. / اردو / ۸۰. کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این اثر را از کتاب فهرست آثار چاپی شیعه در شبه قاره بخش اول ۴۳ / نقل کرده است.
- این کتاب در جواب شایعه قایل بودن شیعه به تحریف قرآن نوشته شده و بعضی از مباحث آن عبارت اند از: ۱. مسأله تحریف؛ ۲. عظمت قرآن؛ ۳. انواع تحریف؛ ۴. ستیان قایل به تحریف لفظی اند نه شیعیان؛ ۵. حفاظت قرآن از تحریف؛ ۶. عدم اعتقاد شیعه به تحریف مصحف علی و فاطمه علیها السلام.
۲۷. **تحریف القرآن**، [۸] سید راحت حسین بن طاهر حسین الکوپال پوری/ اردو.
۲۸. **تحریف القرآن**، [۸] سید علی نقی بن السید ابی الحسن النقوی اللکهنوی/ اردو.
۲۹. **تحریف قرآن کی حقیقت (حقیقت تحریف قرآن)**، [۷] علی نقی بن ابی الحسن (شیعه)، سرافراز قومی پریس، لکنهو، هند، ۱۹۳۳ م / اردو / ۲۱۰.
- کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این اثر را از «فهرست آثار چاپی شیعه در شبه قاره بخش اول ۴۴» و از «معجم مؤلفی الشیعه / ۴۲۰» و از «فهرست کتاب های کتابخانه جامعہ همدرد دهلی» نقل کرده است. این کتاب رد بر نظریه ای است که قایل است شیعیان قایل به تحریف هستند.
۳۰. **التحریف والتبدیل**، [۷] ابو عبدالله محمد بن خالد.
- کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این اثر را از کتاب «معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و اسماء المصنفین منهم قدیماً و حدیثاً / ۱۰۵» نقل می کند.
- مؤلف این کتاب نیز از اصحاب امام موسی بن جعفر علیه السلام می باشد.
۳۱. **التحریف والتبدیل**، [۷] و [۸] ابی جعفر محمد بن الحسن الصیرفی الکوفی. صاحب کتابنامه بزرگ قرآن کریم، این اثر را از «معجم الدراسات القرآنیة عند الشیعة الامامیة / ۶۲» نقل

می کند.

مؤلف این کتاب نیز از اصحاب امام صادق علیه السلام می باشد.

۳۲. تحریف و نزول دفعی قرآن، [۳] آیت الله محمد هادی معرفت، کنگره هزاره شیخ مفید/قم/اول، ، وزیری/فارسی/۱۲.

این اثر مقاله ای است از استاد معرفت که در ذیل مجموعه مقالات فارسی کنگره هزاره شیخ مفید، ش ۷۲ به طبع رسیده است.

۳۳. التحقيق في نفی التحريف عن القرآن الشريف، [۲] السيد علی الحسيني الميلاني، دارالقرآن الکریم/قم/اول، ، ۲۷ رجب ۱۴۱۰ ق. ، وزیری/عربی/۳۷۱.

مهم ترین مطالب: ۱. سخنان علمای شیعه در نفی تحریف؛ ۲. ادله شیعه بر نفی تحریف؛ ۳. احادیث تحریف در کتب شیعه؛ ۴. شبهاتی پیرامون قرآن در پرتو اخبار شیعه؛ ۵. روایات تحریف از شیعه؛ ۶. احادیث تحریف در کتب اهل سنت؛ ۷. روایات تحریف از اهل سنت؛ ۸. اقوال و آرای اهل سنت.

۳۴. التزیل والتحريف، [۸] سیاری (الحسن بن سلیمان الحلّی).

۳۵. تنزيه القرآن الشريف عن التغيير والتحريف في الرد على بعض المستشرقين، [۹].

۳۶. الجواب الحنيف في الرد على مدعی التحريف، [۱] يوسف احمد نصر الدجوي، مطبعة النهضة الادبية، ۱۳۳۱ ق، وزیری/عربی/۲۷۲.

این کتاب ردی است بر کتاب «هل من تحريف في الكتاب الشريف» نوشته: القسيس کولديساک انگلیسی که در سه قسم تنظیم گردیده است.

۱. ادله قطعيه بر سماوی بودن دین اسلام؛ ۲. رد بر آنچه در کتاب آمده و اشتباهات عقلی و نقلی آن کتاب؛ ۳. شرح اعتقاد مسیحیان.

۳۷. خلفائى ثلاثة كما ايمان اور مسئله عدم تحريف القرآن، [۲] علی صاحب عاقل انصاری (سنی)، مینجر امامیه کتب خانه لاهور - ششم، ، رقی/اردو/۸.

آقای میر محمد شاه صاحب شیعی جهلمی در جواب سؤال آقای قاضی محمد ظهورالدین خانصاحب اکمل، مطالبی در نشریه «سراج الاخبار» چاپ کرده اند و آقای علی صاحب عاقل انصاری نیز در جواب ایشان این کتاب را در هشت صفحه تألیف و منتشر کرده اند.

۳۸. دفاع عن القرآن الکریم في وجه الملاحدة والمغرضين، [۱] محمود عبدالنبي حسين سعد (سنی)، دارالمعرفة الجامعية/اسکندریه، ۱۹۹۲ م، وزیری/عربی/۳۲۰.

مهم ترین مطالب: ۱. عقیده ملحدین پیرامون تغییر و تبدیل قرآن کریم؛ ۲. آرای علما درباره قرائت شاذ در آیات مختلف؛ ۳. ادعای تناقض و اختلاف در قرآن کریم.

۳۹. سلامة القرآن من التحريف، [۱] باقر شریف القرشی، مؤلف، ۱۴۱۷ ق.

این کتاب در برگه دان کتابخانه مرکز فرهنگ و معارف ثبت گردیده بود ولی هنگام مراجعه به کتاب ها به آن دست نیافتیم.

۴۰. سلامة القرآن من التحريف، [۱] مرکز الرسالة، مرکز الرسالة/قم/اول، ۱۴۱۷ ق، رقی/عربی/۱۱۱.

مهم ترین مطالب: ۱. معنی التحريف لغتاً و اصطلاحاً؛ ۲. ادله نفی التحريف؛ ۳. روایات التحريف؛ ۴. جایگاه علمای شیعه در روایات تحريف؛ ۵. اهل سنت تحريف را نفی می نمایند؛ ۶. نمونه هایی از روایات تحريف در کتب اهل سنت؛ ۷. مراحل جمع قرآن.

۴۱. الشيعة و تحريف القرآن، [۱] محمد مال الله، محمد احمد النجفي، مكتبة ابن تيمية -

عربستان، ۱۴۰۹ ق، وزیری/عربی/ ۱۷۲.

مؤلف محترم بجای آنکه تحریف ناپذیری قرآن را ثابت نماید، به اثبات اعتقاد شیعه در تحریف قرآن پرداخته است؛ و علت آن هم متأسفانه این است که مؤلف زحمت مراجعه به آرای بزرگان از علمای شیعه را - که در این اثر ذکر خواهد شد - نداده است، بلکه به جای آن به نواذر اقوال متمسک شده است.

۴۲. **الشیعة والقرآن**، [۱] احسان الهی ظهیر، اداره ترجمان السنة/ پاکستان/ سوم، ۱۴۰۳ ق، وزیری/عربی/ ۳۵۲.

آقای احسان الهی ظهیر نیز مانند آقای محمد مال الله بجای اینکه تحریف ناپذیری قرآن را در این کتاب ثابت نمایند سعی کرده است که در حد امکان مذهب حقه شیعه را به تحریف قرآن متهم نماید، غافل از حتی یک مراجعه به آرا و نظرات دانشمندان بزرگ شیعه.

۴۳. **صوت الحق و دعوت الحق**، [۱] آیت الله لطف الله صافی گلپایگانی، دارالتعارف/ بیروت، ۲۶ ذی الحجة ۱۳۹۶ ق، وزیری/عربی/ ۹۳.

حضرت آیت الله صافی گلپایگانی در این کتاب به اثبات اعتقاد شیعه بر عدم تحریف قرآن پرداخته اند.

۴۴. **صيانة القرآن من التحريف**، [۲] آیت الله محمد هادی معرفت، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه/ قم/ اوّل، شعبان المعظم ۱۴۱۳ ق، وزیری/عربی/ ۳۲۸.

مهم ترین مطالب: ۱. دلایل ما بر رفع شبهه تحریف؛ ۲. تصریحات علمای قوم؛ ۳. گواهی دیگران بر جایگاه بزرگان امامیه به قول به عدم تحریف؛ ۴. تحریف در کتب عهدین؛ ۵. تحریف از نظر حشویه عامه؛ ۶. تحریف نزد اخباریین؛ ۷. توهمات صاحب فصل الخطاب.

۴۵. **فصل الخطاب**، [۱] آیت الله علامه حسین نوری طبرسی، چاپ سنگی، ۱۲۹۸ ق، وزیری/عربی/ ۳۸۵.

این کتاب بیشترین سهم را در متهم نمودن شیعه به تحریف قرآن دارد و مهم ترین مباحث آن عبارت اند از: ۱. وقوع تحریف در تورات و انجیل؛ ۲. کیفیت جمع قرآن عادتاً مستلزم وقوع تحریف و تغییر است؛ ۳. قرآن علی علیه السلام و قرآن عبدالله بن مسعود مخالف قرآن موجود است؛ ۴. عثمان بعض از قرآن را ساقط کرد؛ ۵. اخبار دال به وقوع نقصان؛ ۶. ذکر ادله قایلین به عدم تحریف و ...

۴۶. **القرآن مصون عن التحريف**، [۱] آیت الله لطف الله صافی گلپایگانی، دارالقرآن الکریم/ قم، ۱۴۱۲ ق، رقی/عربی/ ۱۰.

حضرت آیت الله صافی در این کتاب با دلایلی روشن و مختصر تحریف ناپذیری قرآن را اثبات می فرمایند.

۴۷. **القرآن و دعاوی التحريف**، [۱] رسول جعفریان، دارالتقلین/ بیروت/ اوّل، ۱۴۱۵ ق، رقی/عربی/ ۱۵۱.

این کتاب نام دیگری از کتاب «اکذوبه تحریف القرآن» می باشد که در شماره (۵) به آن اشاره شد.

۴۸. **قرآن هرگز تحریف نشده**، [۲] آیت الله علامه حسن زاده آملی، عبدالعلی محمدی شاهرودی، انتشارات قیام/ قم/ اول. ۱۳۷۱ ش، رقی/فارسی/ ۱۴۱.

مهم ترین مطالب: ۱. چرا می گوئیم قرآن تحریف نشده است؛ ۲. توفیقی بودن سوره ها و آیات؛ ۳. بسم الله الرحمن الرحيم هر سوره جز آن سوره است؛ ۴. علی علیه السلام قرآن را به ترتیب

نزول جمع آوری کرده است؛ ۵. هم اکنون قرآن بر طبق قرائت علی (رضی الله عنه) قرائت می شود؛ ۶. اخباری که از تحریف قرآن سخن گفته اند؛ ۷. گره خوردن سرنوشت محدث نوری و ابن شینوذ به هم؛ ۸. تعلیقات مرحوم شعرانی بر کتاب فصل الخطاب (۱۰ صفحه).

۴۹. کتاب التزیل من القرآن و التحریف، [۸] ابن الحسن علی بن الحسن بن فضال الکوفی.

حاج آقا بزرگ تهرانی در باره مؤلف این کتاب می گوید: «انه كان وجه الاصحاح وثقتهم و عارفهم بالحديث لم يعثر على زلة فيه و كان هو ابن ثمانية عشر عاماً عند وفاة أبيه في (۲۲۴) يروي عنه ابن عقدة المتوفى (۳۳۳) و ابن الزبير المتوفى (۳۴۸)».

۵۰. کشف الارتیاب عن تحریف کتاب ربّ الارباب، [۱] محمود بن ابی القاسم الطهرانی، تصویر کتاب خطی.

این کتاب در رد کتاب فصل الخطاب مرحوم محدث نوری نوشته شده است.

۵۱. المحجة على فصل الخطاب في ابطال القول بتحريف الكتاب، [۱] عبدالرحمن المحمّدی الهیجی، المطبعة العلمية/ قم، ۱۳۶۳ش، وزیری/ عربی/ ۱۵۶.

مهم ترین مطالب: ۱. در مورد وجوب جمع قرآن و متعین بودن آن بر پیامبر ﷺ و بیان جمع قرآن؛ ۲. در مورد تحریف و انواع آن و قایلین به تحریف و عدم آن؛ ۳. در مورد ادله ای که می توان برای عدم تحریف قرآن به آنها استدلال کرد؛ ۴. در مورد ادله تحریف؛ ۵. در مورد قراءات.

۵۲. مسئله تحریف قرآن، [۱] طالب کرپالوی (شیعه)، جعفریه دارالتبلیغ/ لاهور/ دوم، ۱۲۹۲، وزیری/ اردو/ ۶۲۳.

مؤلف، امام جماعت یکی از حسینیه های لاهور می باشد.

۵۳. مسئله التزیر بین اهل السنة والشیعة ج ۱ و ۲، [۱] ناصر بن عبدالله بن علی القفاری، دار طیبیة/ ریاض. ۱۳۹۸ق، وزیری/ عربی/ ۲۵۶ و ۶۰.

این کتاب ابتدا شیعه را متهم به تحریف قرآن کرده و سپس قایل به عدم امکان تقریب بین شیعه و سنی شده است.

۵۴. مصونیت قرآن از تحریف، [۱] آیت الله محمد هادی معرفت، محمد شهر آشوبی، دفتر تبلیغات اسلامی/ قم/ اول، زمستان ۱۳۷۶ش، وزیری/ فارسی/ ۲۵۶.

این کتاب، ترجمه کتاب صیانة القرآن عن التحریف می باشد که در شماره (۴۴) به آن اشاره شد.

ب) برخی از کتاب های علوم قرآنی که حاوی بحث پیرامون تحریف یا عدم تحریف قرآن می باشند:

۱. آراء حول القرآن، [۱] آیت الله العظمی سید علی الفانی الاصفهانی، دارالهادی/ بیروت/ اول، ۱۴۱۱ق، وزیری/ عربی/ ۲۱۶.

مهم ترین مطالب: ۱. امتناع وقوع تحریف در قرآن؛ ۲. تعریف تحریف؛ ۳. دلایل قایلین به تحریف؛ ۴. دلایل قایلین به عدم تحریف.

۲. آنچه باید از قرآن بدانیم، [۱] عبدالرحمن انصاری، نویسنده/ دوم، ۱۳۷۱ش - ۱۴۱۲ق، وزیری/ فارسی/ ۱۵۹.

مهم ترین مطالب: ۱. دلایل عدم تحریف قرآن؛ ۲. عقیده برخی از دانشمندان معاصر؛ ۳. تحریف معنوی.

۳. **بحثی در باره علوم قرآن، [۱]** عقیف عبدالفتاح طبارة، حبیب الله مرزوقی شمیرانی، مؤسسه انتشاراتی علامه/قم/دوم، تابستان ۱۳۴۶ ش. جیبی/فارسی/۱۵۶.
- این کتاب ترجمه کتاب «روح الدین الاسلامی» می باشد.
۴. **بحوث فی تاریخ القرآن و علومه، [۵]** ابوالفضل میر محمدی، دارالتعارف للمطبوعات/بیروت، ۱۴۰۰ق، وزیری/عربی/۳۴۱.
- این کتاب ترجمه کتاب «تاریخ و علوم قرآن» می باشد که توسط مؤلف به عربی ترجمه گردیده است، و در شماره (۷) به آن اشاره خواهد شد.
۵. **بسوی قرآن، [۲]** سید احمد آیت اللهی، کتابخانه مدرسه چهل ستون مسجد جمعه/تهران/اول، مرداد ماه ۱۳۶۲، وزیری/فارسی/۲۰۳.
۶. **تاریخ قرآن، [۲]** علامه سید محمد حسین طباطبایی، سهیلا دین پرور، نشر فرهنگ قرآن، ۱۲ فروردین ۱۳۶۱ ش، رقی/فارسی/۱۰۴.
۷. **تاریخ قرآن، آیت الله محمد هادی معرفت، انتشارات سمت/تهران/دوم، بهار ۱۳۷۷ ش، وزیری/فارسی/۲۱۶.**
- مهم ترین مطالب: ۱. معنی تحریف؛ ۲. دلایل نفی تحریف؛ ۳. منشأ قول به تحریف؛ ۴. روایات اهل سنت؛ ۵. روایات امامیه.
۸. **تاریخ و علوم قرآن، [۱]** سید ابوالفضل میر محمدی زرنندی، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین/قم/چهارم، تابستان ۱۳۷۵.
- مهم ترین مطالب: ۱. قرآن شریف در همه جایکسان است؛ ۲. همه بین دفتین قرآن است؛ ۳. اخباریون چه گفته اند؛ ۴. دلیل های قایلان به تحریف و جواب آن؛ ۵. دلیل های قایلان به عدم تحریف؛ ۶. دلیل های حجیت قرآن و قرآنیّت آن.
۹. **ترجمه، نقد و تحقیق کتاب مقدمتان فی علم القرآن، [۱]** مجید معارف، مدرسه تربیت مدرس، بهمن ماه ۱۳۶۴ ش.
- این کتاب پایان نامه مؤلف - جهت دریافت دانشنامه مدرسی در رشته الهیات و معارف اسلامی (گرایش علوم قرآن و حدیث) - می باشد که با راهنمایی استاد سید محمد باقر حجتی نگارش یافته است.
- مهم ترین مطالب: ۱. بررسی مسأله زیاده و نقصان در قرآن کریم؛ ۲. آیات منسوخ التلاوة در روایاتی از ابن کعب؛ ۳. موقعیت ابن مسعود و رفع شبهاتی در باره او؛ ۴. چرا ابن مسعود از نگارش معوذتان خودداری کرد.
۱۰. **تنزیه التنزیل، [۵]** هبة الدین (محمد علی) الحسینی الشهرستانی، علی رضا حکیم خسروی، چاپخانه حیدری، خرداد ۱۳۳۱ ش، رمضان ۱۳۷۱ ق، وزیری/فارسی/۲۰۲.
- مهم ترین مطالب: ۱. پیرامون عصمت قرآن از تحریف، نقصان و تدوین آن در حیات نبی ﷺ؛ ۲. تدوین قرآن از عهد پیامبر ﷺ تا عهد عثمان؛ ۳. در قرآن کم و کاستی نیست؛ ۴. قرآن نزد شیعیان محفوظ از زیاده و نقصان است؛ ۵. در پیرامون تحریف وحی آسمانی قبل از اسلام و رد شبهه مدعیان.
۱۱. **پرسش و پاسخ هایی در شناخت تاریخ و علوم قرآنی، [۱]** دکتر مجید معارف، انتشارات کویر/تهران/اول، ۱۳۷۶ ش. وزیری/فارسی/۲۹۳.
۱۲. **پژوهشی نو در باره قرآن کریم، [۱]** علامه سید جعفر مرتضی عاملی، محمد سپهری، شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی/تهران/اول، بهمن ۱۳۷۴ ش، ۱۰ صفر ۱۴۰۹ ق، وزیری/

فارسی / ۳۴۷ .

این اثر ترجمه ای است از کتاب «حقایق هامة حول القرآن الکریم» که در شماره (۱۴) به آن اشاره خواهد شد.

۱۳ . حقایق مهم پیرامون قرآن کریم، [۱] حاج سید جعفر مرتضی عاملی، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین/ قم/ اول، زمستان ۱۳۷۱ ش، وزیری/ فارسی / ۳۳۲ .

این اثر ترجمه دیگری از کتاب «حقایق هامة حول القرآن الکریم» می باشد که در شماره (۱۴) به آن اشاره خواهد شد.

۱۴ . حقایق هامة، [۳] سید جعفر مرتضی عاملی، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین/ قم/ اول، ۱۴۱۰ ق، وزیری/ عربی .

مهم ترین مطالب: فصل اول: روایات و نظرات؛ فصل دوم: بررسی روایات تحریف قرآن؛ فصل سوم: ما قرآن را نگاهبانیم؛ سیاست و شایعه تحریف قرآن؛ اهل قرآن کیانند؛ تحریف واقع در قرآن .

۱۵ . دایرة المعارف قرآن کریم ج ۱، [۱۰] جمعی از محققین، حسن سعید، گردآورنده/ تهران/ اول، عید سعید غدیر ۱۴۰۶ ق، وزیری/ فارسی ۲۱۶ .

۱۶ . دانستنی هایی از قرآن، [۱] آیت الله شیخ محمد مظفری، چاپخانه علمیه/ قم/ اول، محرم الحرام ۱۴۱۰ ق، ۲۵ صفر ۱۴۰۸ ق، رقی/ فارسی/ ۲۴۶ .

مهم ترین مطالب: ۱. تحریف به زیاده باطل است؛ ۲. تحریف به نقیصه محل کلام است؛ ۳. بزرگان دین از قدیم و حدیث منکر تحریف قرآن هستند؛ ۴. استدلال به آیات قرآنی در عدم تحریف قرآن؛ ۵. ذکر کلی مفسرین در مقام .

۱۷ . دانستنی های قرآن، [۲] مصطفی اسرار، انتشارات محیا/ تهران/ ششم، ۱۳۷۳ ش، رقی/ فارسی/ ۲۱۱ .

۱۸ . درسنامه علوم قرآن، [۱] حسین جوان آراسته، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی/ قم/ اول، ۱۳۷۷ ش، وزیری/ فارسی/ ۴۹۶ .

مهم ترین مطالب: فصل اول: کلیات مثل تعریف و اقسام تحریف؛ فصل دوم: آرای دانشمندان اسلامی، فصل سوم: دلایل عدم تحریف؛ فصل چهارم: شبهات قایلان به تحریف .

۱۹ . سرّ البیان فی علم القرآن، [۱] حسن بیگلری، کتابخانه سنایی، ۱۳۶۶ ش، وزیری/ فارسی/ ۳۱۵ .

مؤلف در این قسمت از کتاب به آرای علمای اسلام مانند شیخ صدوق، شیخ ابو علی طبرسی و سید مرتضی علم الهدی اشاره کرده است و برای اثبات عدم تحریف قرآن به چهار آیه شریفه تمسک جسته .

۲۰ . شناخت قرآن، [۱] آیت الله العظمی سید ابوالقاسم خویی، محمد صادق نجمی، هاشم هریسی، دفتر مدینه العلم/ قم، شعبان ۱۴۰۲ ق، وزیری/ فارسی / ۳۲۷ .

این اثر، خلاصه ای از کتاب شریف «البیان» است که توسط آقایان هاشم هریسی و محمد صادق نجمی ترجمه و تلخیص گردیده است، مترجمان محترم هدف از ترجمه و تلخیص را چنین بیان می کنند: «به علت مفصل بودن کتاب و اختصاصی بودن بعضی از مسایل و مطالب آن استفاده کامل از این کتاب برای همگان و مخصوصاً برای جوانان امکان پذیر نبود، با در نظر گرفتن این دو موضوع ... این کتاب تلخیص گردید و تغییراتی که می تواند آن را ساده تر و در سطح همگانی تری قرار دهد به عمل آمد.»

۲۱. **شناخت قرآن**، [۱] سید علی کمالی دزفولی، انتشارات فجر/ اول، زمستان ۱۳۶۴ ش، وزیری/ فارسی/ ۶۶۰.
- مهم ترین مطالب: ۱. انواع احتمالی تحریف؛ ۲. تحریف به زیاده؛ ۳. تحریف به نقیصه؛ ۴. دلایل عدم تحریف؛ ۵. ادله قایلان به تحریف.
۲۲. **علوم قرآن**، [۱] دکتر رجبعلی مظلومی، نشر آفاق/ اول، ۲۷ رجب ۱۴۰۱ ق. / ۶۰/ ۱۱/۳ ش، رقیعی/ فارسی/ ۲۸۷.
- مهم ترین مطالب: ۱. نظرات علمای امامیه؛ ۲. نسخ التلاوة؛ ۳. کتب قابل مطالعه در عدم تحریف قرآن؛ ۴. حجیت و تواتر قرآن.
۲۳. **علوم قرآن**، [۱] سعیدی روشن، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی/ قم/ اول، تابستان ۷۷ هـ. ش، وزیری/ فارسی/ ۳۴۴.
- مهم ترین مطالب: ۱. مفهوم و اقسام تحریف؛ ۲. دلایل تحریف ناپذیری قرآن؛ ۳. گواهی تاریخ بر تواتر نص قرآن؛ ۴. دستاویزهای قایلان تحریف و نقد آنها.
۲۴. **علوم القرآن**، [۱] حضرت علامه مولانا سید شمس الحق صاحب افغانی، المطبعة العربية/ لاهور، رقیعی/ اردو/ ۲۸۸.
- مهم ترین مطالب: ۱. روایات ابن عباس در باره تحریف؛ ۲. شیعه و تحریف قرآن؛ ۳. تحریف ناثیل، انجیل متی، مرقس و ... ۴. بائبیل کی تحریف کی داخل شبهات.
۲۵. **علوم القرآن عند المفسرین**، ج ۱، [۱] مرکز الثقافة و المعارف القرآنیة، مرکز نشر دفتر تبلیغات اسلامی/ قم/ اول، ۱۴۱۶ ق، ۱۳۷۴ ش، وزیری/ عربی/ ۶۰۰.
- این کتاب به بررسی نظرات بعضی از علمای تفسیر و علوم قرآن پرداخته است که عبارت اند از: قمی، هود بن محکم، طوسی، طبرسی، قرطبی، فیض کاشانی، الجنابذی، آلوسی، بلاغی، عبدالقادر، نهاوندی، طباطبایی، صادقی و خوئی.
۲۶. **قرآن پژوهی**، ج ۱، [۱] بهاءالدین خرمشاهی، انتشارات دوستان و انتشارات ناهید/ تهران/ اول، پاییز ۱۳۷۷ ش، وزیری/ فارسی.
- مهم ترین مطالب: ۱. معانی تحریف؛ ۲. قایلان به تحریف از شیعه؛ ۳. محدث نوری و فصل الخطاب؛ ۴. جمع قرآن و مصحف عثمانی؛ ۵. دلایل قایلان به عدم تحریف؛ ۶. آرا و نظرات بزرگان شیعه؛ ۷. فتوای مجتهدان بزرگ.
۲۷. **قرآن در اسلام**، [۱] علامه سید محمد حسین طباطبایی، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین/ قم/ بهمن ماه ۱۳۶۱ ش، رقیعی/ فارسی/ ۱۷۶.
۲۸. **قرآن در اسلام**، [۱] شهید یوسف مرجبا، واحد فرهنگی بنیاد شهید/ تهران، شهریور ۱۳۶۱ ش، رقیعی/ فارسی/ ۱۰۷.
۲۹. **قرآن شناسی**، ج ۱، [۱] آیت الله محمد تقی مصباح یزدی، محمود رجبی، مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی/ قم/ اول، بهار/ ۱۳۷۶ ش، وزیری/ فارسی/ ۲۷۲.
- مهم ترین مطالب: ۱. مصونیت قرآن از تحریف؛ ۲. دلایل قرآنی مصونیت از تحریف؛ ۳. بررسی چند شبهه؛ ۴. بررسی دو استدلال عقیم؛ ۵. نگاهی به دلایل معتقدان به تحریف.
۳۰. **قرآن و کتاب های دیگر آسمانی**، [۱] سید عبدالکریم هاشمی نژاد، انتشارات فراهانی/ تهران/ چهارم، ۲۹ شعبان المعظم ۱۳۸۷ ق - یازدهم آذر ماه ۱۳۴۶ ش. جیبی/ فارسی/ ۳۰۸.
- مهم ترین مطالب: ۱. آیا چیزی بر قرآن افزوده شد؟ ۲. آیا چیزی از قرآن کاسته شد؟ ۳. جمع

آوری قرآن در زمان پیغمبر اسلام ﷺ؛ ۴. اهتمام مسلمین در حفظ قرآن؛ ۵. تنظیم نوشته های قرآن در زمان پیغمبر ﷺ؛ ۶. قرآن عثمان و نسخه ای از آن در انگلستان؛ ۷. مدارک اسلامی بر عدم تحریف.

۳۱. کلیات علوم قرآن، [۱] محسن اسماعیلی، انتشارات بنیان / اول، زمستان ۱۳۷۴ ش، رقعی / فارسی / ۱۳۵.

مهم ترین مطالب: ۱. معانی تحریف؛ ۲. دلایل عدم تحریف؛ ۳. دلایل قایلان به تحریف.
۳۲. مباحث علوم قرآن در میزان، [۱] اصغر زاهدی تیر، دانشگاه آزاد اسلامی، اردیبهشت ۱۳۷۴ ش، رحلی / فارسی / ۴۰۱.

مهم ترین مطالب: فصل اول: مسأله تحریف از نظر قرآن؛ فصل دوم: دلایل عدم تحریف قرآن در روایات؛ فصل سوم: دلایل قایلین به تحریف قرآن؛ فصل چهارم: انشاء و تحریف قرآن. این کتاب پایان نامه دوره فوق لیسانس مؤلف در رشته علوم قرآن و حدیث است که با راهنمایی آقای دکتر محمد علی لسانی فشارکی و مشاوره حجة الاسلام محمد علی مهدوی راد و دکتر ابوالقاسم امامی به رشته تحریر درآمده است.

۳۳. معرفة القرآن في تفسير میزان، [۱] السيد احمد محمود زاده الحسينی. مؤسسه اسماعیلیان / قم / اول، ۱۳۷۴ ش، وزیری / عربی / ۲۴۰.

مهم ترین مطالب: ۱. دلیل ما بر عدم وقوع تحریف در قرآن؛ ۲. دلالت اخبار بر عدم وقوع تحریف؛ ۳. روایات تحریف؛ ۴. جمع آوری اول قرآن؛ ۵. جمع آوری دوم قرآن؛ ۶. روایات انشاء (فراموشی).

۳۴. المیسر في علوم القرآن، [۱] عبدالرسول الغفار، دار و مكتبة الرسول الأكرم / بیروت / اول، ۱۴۲۵ ق، وزیری / عربی / ۲۷۲.

مهم ترین مطالب: ۱. معنی تحریف؛ ۲. نقص و زیاده در حرف؛ ۳. نقص یا زیاده به کلمه یا بیشتر؛ ۴. تحریف به زیاده یا نقیصه در یک سوره یا مجموع سوره ها؛ ۵. تحریف در زیاده و نقیصه در مجموع آیات؛ ۶. تحریف در تبدیل کلمه ای به جای کلمه ای دیگر؛ ۷. تحریف در تبدیل حرفی به حرف دیگر؛ ۸. حجاج و تغییر یازده حرف از قرآن؛ ۹. حریف در تبدیل حرکتی به حرکتی دیگر؛ ۱۰. بزرگان علمای شیعه تحریف قرآن را نفی می کنند.

۳۵. الوجیز فی علوم القرآن و تاریخه، [۱] مصطفی قصیر العاملی، الدار الاسلامیة / بیروت، ۱۴۱۸ ق، وزیری / عربی / ۱۲۸.

مهم ترین مطالب: ۱. تواتر القرآن الکریم؛ ۲. شواهد تاریخی دیگر؛ ۳. ادعاهای تحریف؛ ۴. تصریحات علما.

ج) بعضی از کتب تفسیر که مقدمه آنها حاوی بحث پیرامون تحریف یا عدم تحریف قرآن کریم می باشند.

۱. اطیب البیان، ج ۱، [۱] الحاج سید عبدالحسن طیب، انتشارات بنیاد فرهنگ اسلامی حاج محمد حسین کوشان پور / دوم، ربيع الثاني ۱۳۸۲ ق، وزیری / فارسی / ۵۲۸.

۲. بیان در علوم و مسایل کلی قرآن، ج ۱، [۱] آیت الله العظمی سید ابوالقاسم خویی (ره)، محمد صادق نجمی و هاشم زاده هریسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوی / پنجم، تابستان ۱۳۷۵، وزیری / فارسی / ۴۵۵.

این اثر، ترجمه کتاب شریف البیان می باشد که در شماره (۳) به آن اشاره خواهد شد. در ضمن

خلاصه این کتاب نیز تحت عنوان «شناخت قرآن» می باشد که در قسمت کتب علوم قرآن، شماره (۲۰) به آن اشاره شد.

۳. **البيان في تفسير القرآن**، [۱] آیت الله العظمی سید ابوالقاسم خویی (ره)، انوار الهدی، وزیری/فارسی/ ۵۵۷.

مهم ترین مطالب: ۱. معنی واقسام تحریف؛ ۲. عقیده مسلمانان در تحریف قرآن؛ ۳. نسخ تلاوة در قرآن؛ ۴. دلایل عدم تحریف قرآن؛ ۵. دلایل طرفداران تحریف قرآن و پاسخ آنها.

۴. **بیانات الفرید**، [۱] حاج شیخ حسن فرید گلپایگانی، مروی/تهران، ۱۳۹۹ق، وزیری/عربی/ ۲۳۸.

این کتاب در شرح تفسیر نعمانی نوشته شده که او از شاگردان بزرگ شیخ کلینی در قرن چهارم بوده است و بعضی استظهار کرده اند که وفات او بعد از سال ۳۴۲ بوده است.

آقای سید محمد تقی کشفی مقدمه ای بر این کتاب نوشته و می فرماید: مفسر این تفسیر مولی امیرالمؤمنین علیه السلام است و نعمانی راوی این تفسیر است.

۵. **تفسیر جامع**، ج ۱، [۱] حاج سید ابراهیم بروجردی، کتابخانه صدر/تهران/ سوم، رجب ۱۳۷۵ق، وزیری/فارسی/ ۵۲۸.

مهم ترین مطالب: ۱. پنج دلیل بر عدم تحریف قرآن؛ ۲. مراد از تحریف؛ ۳. مزمت اصحاب رأی و گمان.

۶. **تفسیر الصافی**، ج ۱، [۳] ملا محسن فیض کاشانی، مؤسسه الاعلمی/بیروت/اول، ۱۳۹۹ق، وزیری/عربی/ ۴۸۶.

۷. **تفسیر کبیر منهج الصادقین**، ج ۱، [۳] ملا فتح الله کاشانی، کتابفروشی اسلامیة/تهران، آذر ۱۳۴۰ش، وزیری/فارسی.

۸. **الجامع الاحکام القرآن**، ج ۱، [۴] ابی عبدالله محمد بن احمد الانصاری القرطبی (م شوال ۶۷۱)، دارالکتب العلمیة/بیروت، رحلی/عربی/ ۳۱۹.

۹. **ضیاء التفاسیر**، ج ۱، [۱] محمد صادق الموسوی الخوانساری، (چاپ سنگی)، ذی قعدة ۱۲۹۴ق، سلطانی/فارسی/ ۵۱۲.

۱۰. **الفرقان فی تفسیر القرآن**، ج ۱، [۳] دکتر محمد صادقی، مؤسسه الوفاء/بیروت/اول، ۱۴۰۵ق، وزیری/عربی/ ۴۶۰.

۱۱. **مدخل التفسیر**، [۵] آیت الله محمد فاضل لنکرانی، مطبعة الحیدری/تهران/اول، ۱۳۹۶ق، وزیری/عربی/ ۲۹۶.

۱۲. **مقدمه تفسیر آلاء الرحمن**، [۱] آیت الله جواد بلاغی، دار احیاء التراث العربی/بیروت، وزیری/عربی/ ۳۹۶.

این مقدمه در ابتدای تفسیر شریف مجمع البیان چاپ انتشارات ناصر خسرو، ص: ۲۶ - ۳۰ نیز به طبع رسیده است.

۱۳. **مقدمه تفسیر مرآة الانوار ومشکوة الاسرار**، [۳] مولی ابوالحسن الفتونی (م ۱۱۴۹)، مؤسسه اسماعیلیان/قم، رحلی/عربی/ ۳۶۲.

نویسنده در ابتدای این بحث می فرماید: «اعلم ان الحق الذی لا محیص عنه بحسب الاخبار المتواترة الآتية و غيرها ان هذا القرآن الذی فی ایدینا قد وقع فیہ بعد رسول الله صلی الله علیه و آله شیء من التغيرات.»

همان گونه که آقای محمود بن جعفر الموسوی الزرنندی در ترجمه مؤلف می فرماید: تفسیر مرآة الانوار و مشکوة الاسرار تنها دو جلد آن به طبع رسیده است که جلد اول آن به عنوان مقدمه می باشد و جلد دوم نیز تا نصف تفسیر سوره بقره نوشته شده است، و نیز همان گونه که مرحوم حاج میرزا حسین نوری در کتاب مستدرک، الفائدة الثالثة، حاشیه ص ۳۸۵ می نویسد این کتاب (مقدمه) در زمان مرحوم میرزای نوری، از ایشان گرفته شده و توسط بعضی از ارکان دولت به عنوان مقدمه تفسیر البرهان به طبع رسیده است، و لذا در صفحه اول این کتاب که حاوی نام کتاب و مؤلف می باشد نوشته شده است: «وهی كالمقدمة علی تفسیر البرهان للمحدث البحرینی (ره)».

۱۴. مقدمه تفسیر منهج الصادقین، [۳] علامه ابوالحسن شعرانی، کتابفروشی اسلامیة/ تهران، آذر ماه ۱۳۴۰ ش، وزیری/ فارسی.
- این اثر در مقدمه تفسیر کبیر منهج الصادقین ج ۱ به طبع رسیده است که در شماره (۷) همین قسمت به آن اشاره شد.
۱۵. نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن، [۱] محمد نهاوندی، چاپ سنگی، ۱۳۷۵ ق ذی الحجة، سلطانی/ عربی/ ۴۹۶.

* * *

(د) برخی از کتب علوم مختلف اسلامی که حاوی بحث پیرامون تحریف یا عدم تحریف قرآن می باشند:

۱. آموزش عقاید ج ۲، [۳] آیت الله محمد تقی مصباح یزدی، سازمان تبلیغات اسلامی/ تهران/ نهم، پاییز ۱۳۷۲ ش، رقی/ فارسی/ ۳۸۵.
۲. أجوبة المسائل المنهاوية، [۲] حسن بن یوسف المطهر (علامه حلی) (۶۴۸ - ۷۲۶)، مطبعة الخيام/ قم، ۱۴۰۱ ق، وزیری/ عربی/ ۱۸۸.
۳. أجوبة موسى جار الله، [۳] سید عبدالحسین شرف الدین الموسوی (م ۱۳۷۷ ق)، سید عبدالزهراء یاسری، مجمع جهانی اهل بیت (ع)/ قم/ اول، وزیری/ عربی/ ۱۳۰.
۴. اسلام و رجعت، [۲] عبدالوهاب فرید، چاپخانه دانش تهران، پانزدهم جمادی الثانی ۱۳۰۰ ق، وزیری/ عربی/ ۲۳۴.
- مؤلف برای اثبات عدم تحریف قرآن از بیانات و کلمات علمای اسلام استفاده برده است.
۵. اصول عقاید، کرائم اخلاق، [۲] زین العابدین ذوالمجدین، چاپخانه دانشگاه/ تهران، آذر ۱۳۱۶ ش، وزیری/ فارسی/ ۲۸۰.
۶. الاعتقادات، [۳] شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق)، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید/ قم/ اول، ۱۴۱۳ ق، وزیری/ عربی.

- این کتاب در ضمن مجموعه مصنفات شیخ مفید (ره) شماره ۵ به طبع رسیده است.
۷. اوائل المقالات، [۳] ابی عبدالله محمد بن محمد بن النعمان العکبری البغدادی (شیخ مفید، ۳۳۶ - ۴۱۳)، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید/ قم/ اول، ۱۴۱۳ ق، وزیری/ عربی.
- این کتاب نیز در ضمن مجموعه مصنفات شیخ مفید (ره) شماره (۴) به طبع رسیده است.
۸. بیست پاسخ، [۲] هیأت تحریریة مؤسسه در راه حق، مؤسسه در راه حق، ۱۳۶۰/ ۲/ ۲۰ ش، رقی/ فارسی/ ۲۲۰.
۹. بیست پاسخ به موسی جار الله، [۲] علامه سید شرف الدین، محمد مختار شاهی (طبسی)، انتشارات جهان آرا/ تهران، ۲۵ محرم ۱۳۹۳ ق، جیبی/ فارسی/ ۳۲۲.

۱۰. پاسخ شبهاتی پیرامون مکتب تشیع، [۱۰] عباس علی موسوی، احمد بهشتی، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی/تهران/اول، زمستان ۱۳۷۱ ش، رقعی/فارسی/ ۳۱۶.
- مهم ترین مطالب: ۱. شیعه و قرآن؛ ۲. شیعه و احادیث تحریف؛ ۳. بخاری و احادیث نقصان قرآن.
۱۱. دین و وجدان، [۱۱] آیت الله حاج شیخ عباس طهرانی (م ۱۳۸۵ ق)، انتشارات انصاریان/قم/دوم، زمستان ۱۳۷۱ ش، وزیری/فارسی/ ۴۱۶.
۱۲. الذریعة إلى تصانیف الشيعة ج ۳، [۳] شیخ آقا بزرگ تهرانی، دارالاضواء/بیروت، وزیری/عربی.
۱۳. سعد السعود، [۳] علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن طاووس الحسنى الحسینی (م ۶۶۴ هـ)، دارالذخائر للمطبوعات، وزیری/عربی/ ۳۱۳.
۱۴. شرحی بر وصیت نامه سیاسی الهی امام خمینی (ره)، [۲] احمد آذری قمی، انتشارات دارالعلم/قم/سوم، وزیری/فارسی/ ۴۱۴.
۱۵. صد مقاله سلطانی، [۱۱] سلطان الواعظین شیرازی، مؤسسه مطبوعاتی فراهانی/تهران/دوم، جمادی الثانی ۱۳۷۷ ق، وزیری/فارسی/ ۵۳۰.
۱۶. علم الیقین فی اصول الدین ج ۱، [۳] مولی محسن الکاظمی (فیض کاشانی) (م ۱۰۹۱)، دارالبلاغه/بیروت/اول، ۱۴۱۰ هـ. ق، وزیری/عربی/ ۵۹۰.
۱۷. الفصول المهمة، [۲] الامام عبدالحسین شرف الدین الموسوی، دارالنعمان/نجف اشرف/پنجم، ۱۳۲۷ ق، وزیری/عربی.
۱۸. کشف الحق و دفع الباطل، [۲] آقا شیخ محمد غروی گلپایگانی، مؤسسه دینی سنقر کلیانی، ربیع الثانی ۱۳۶۹ ق، رقعی/فارسی/ ۱۶۵.
۱۹. مبارزه طاغوتیان با قرآن. [۱] استاد علی کریمی جهرمی، دارالقرآن الکریم آیت الله گلپایگانی/قم، دی ماه ۱۳۶۰ ش، رقعی/فارسی/ ۱۵۸.
۲۰. مراجعة کتاب نصوص قرآنیة محرفة من کتاب تعلیم اللغة العربية، [۱] الدكتور الهادی عبدالعال حنیش، دانشکده الدعوة الاسلامیة/طرابلس، ۱۳۹۷ ق، وزیری/عربی/ ۱۲.
- این کتاب یکی از مقالات مجله شماره ۴ دانشکده الدعوة الاسلامیة می باشد که در جواب ورد یک کتاب درسی نحو عربی است که برای اهل زبان فرانسوی نوشته شده و بعضی از آیات را در آن کتاب به صورت تحریف شده و غلط آورده اند که نویسنده این مقاله به پاسخ گویی و تصحیح آن آیات پرداخته است.
۲۱. مصائب النواصب، [۲] قاضی نورالله شوشتری (۱۰۱۹ ش)، محمد علی مدرس رشتی (م ۱۳۳۴)، کتابفروشی و چاپخانه اسلامیة/تهران، جیبی/فارسی/ ۲۵۴.
- * * *
- هـ) مقالاتی که در مطبوعات پیرامون تحریف یا عدم تحریف قرآن به طبع رسیده است:
۱. ابرار، ۱۳۷۱/۴/۱۵، [۶] نقدی بر فتوای جبرین در باره نظر شیعه در مسأله تحریف قرآن، ص: ۱۰.
۲. ابرار ۱۳۷۱/۴/۱۶، [۶] دیدگاه های علمای اسلامی شیعی در رابطه با تحریف قرآن، ص: ۴.
۳. اطلاعات، ۱۳۷۳/۵/۲۷، [۶] تبیین رای علمای امامیه در باره عدم تحریف قرآن،

ص: ۷. علامه حسن حسن زاده آملی.

۴. اطلاعات، ۱۳۷۳/۷/۱۲، [۶] بررسی مسأله تحریف و نقصان در قرآن مجید، ص: ۷، علامه ابوالحسن شعرانی.
۵. رسالت، ۱۳۷۴، [۶] تحقیقی راجع به مسأله تحریف در قرآن، ص: ۴، علامه ابوالحسن شعرانی.
۶. کیهان، ۱۳۷۰/۵/۱، [۶] دلایل حفظ و صیانت قرآن کریم از تحریف، ص: ۶، حسن غفرانیان.
۷. آینه پژوهش ۱۳۷۰/۱۱، [۶] معرفی کتاب دفاع عن الکافی اثر ثامر هاشم عمیدی در باره تحریف قرآن از دیدگاه شیعه و اهل سنت و ریشه های تحریف در منابع اهل سنت، ص: ۷۷.
۸. التوحید، ۱۴۰۴/۱، [۶] نقدی بر احادیث تحریف قرآن کریم. ص: ۲۵، علامه محمد حسین طباطبایی.
۹. التوحید، ۱۴۰۴/۳، [۶] ادله نفی تحریف قرآن در تفسیر المیزان تألیف علامه طباطبایی، ص: ۱۹، محمد تقی ابراهیم.
۱۰. التوحید، ۱۴۱۶/۷، [۶] بحثی پیرامون مسأله تحریف قرآن کریم و بررسی دیدگاه مذهب تشیع، ص: ۱۵، بهاء الدین خرمشاهی.
۱۱. التوحید، ۱۴۱۶/۹، [۶] بررسی دلایل نقلی (قرآن و حدیث) و عقلی عدم تحریف قرآن، ص: ۴۲، بهاء الدین خرمشاهی.
۱۲. الفکر الاسلامی، ۱۴۱۶/۷، [۶] بحث و بررسی در باره موضعگیری اهل بیت علیهم السلام در قبال مسأله تحریف قرآن و سنت نبوی، ص: ۱۹.
۱۳. امید انقلاب، ۱۳۶۲/۷، [۶] سخنی در باره تحریف قرآن توسط صهیونیست ها، ص: ۱۷.
۱۴. امید انقلاب، [۶] بحثی در باره تحریف آیات قرآن، ص: ۲۶/۷.
۱۵. بینات، ۱۳۷۳/۶، مسأله تحریف و مشکلات ادبی قرآن، ص: ۷۷، محمد باقر بهبودی.
۱۶. بینات، ۱۳۷۳/۴، [۶] نقد مقاله مسأله تحریف و...، ص: ۱۵۴، حسین استادولی.
۱۷. پیام قرآن، ۱۳۷۲/۳، [۶] شبهه تحریف قرآن و پاسخی بر آن، ص: ۱۲، آیت الله محمد فاضل لنکرانی.
۱۸. تحقیقات اسلامی، ۱۳۷۳/۱، [۶] دیدگاه دانشمندان شیعه و شیخ صدوق در باره عدم تحریف قرآن، ص: ۴۳، افسانه منفرد.
۱۹. تراثنا، ۱۴۰۸/۱، [۶] نقد و بررسی دیدگاه های پیرامون تحریف قرآن از جهت وجود لحن و خطا در آن، ص: ۱۱، علی میلانی.
۲۰. تراثنا، ۱۴۰۳/۷، [۶] معرفی کتاب فصل الخطاب میرزا حسین نوری در باره تحریف قرآن، ص: ۱۹، عبدالجبار رفاعی.
۲۱. حضور، ۱۳۷۱/۳۰، [۶] مصونیت قرآن از تحریف و خطا، ص: ۶۴، علی مرزبان راد.
۲۲. حوزه، ۱۳۷۳/۶، [۶] بحثی پیرامون مفهوم تحریف و بررسی تحریف کتب آسمانی تورات و انجیل و قرآن ص: ۱۶، محمد باقر بهبودی.

- ۲۳ . حوزه، ۱۳۷۳/۹، [۶] نقد و بررسی روایات تحریف در کتاب فصل الخطاب، ص: ۱۳، محمد باقر بهبودی.
- ۲۴ . رساله الثقلین، ۱۴۱۴/۴، [۶] بحثی پیرامون تحریف قرآن، ص: ۷۳، آیت الله محمد هادی معرفت.
- ۲۵ . کلام، ۱۳۷۱/۱، [۶] سخنی مربوط به تحریف، نسخ و سایر ویژگی های قرآن در کتاب مجمع البیان طبرسی، ص: ۴۴.
- ۲۶ . کلام اسلامی، ۱۳۷۴/۱، [۶] دیدگاه خیاط معتزلی و ملعلی شافعی پیرامون عقیده هشام بن حکم در مورد تحریف قرآن، ص: ۶۵، اکبر ترابی قمشه ای.
- ۲۷ . کیهان اندیشه، بهمن و اسفند ۱۳۶۸، [۱۰] تحریف ناپذیری قرآن، ص: ۴۱، علامه سید مرتضی عسکری.
- ۲۸ . کیهان فرهنگی، ۱۳۷۲/۲، [۶] بحثی در باره تحریف در قرآن و انجیل و تورات، ص: ۱۲، آیت الله محمد هادی معرفت.
- ۲۹ . کیهان فرهنگی، ۱۳۷۴/۳، [۶] بررسی دیدگاه محدث نوری در باره تحریف قرآن، ص: ۴۹، محمد صحتی سردرودی.
- ۳۰ . کیهان فرهنگی، ۱۳۷۳/۶، [۶] نقد آقای جعفر حسینی اشرفی به آقای معرفت در مورد تحریف قرآن، ص: ۵۸.
- ۳۱ . مشکوة، ۱۳۷۰/۱، [۶] نقد دیدگاه شیخ جبرئیل در باره اعتقاد شیعه به تحریف قرآن، عبدالکریم بی آزار شیرازی.
- ۳۲ . معرفت، ۱۳۷۲/۴، [۶] دلیل اعتقادی به عدم تحریف در قرآن، ص: ۱۳، آیت الله محمد تقی مصباح یزدی.
- ۳۳ . مکتب اسلام، ۱۳۷۲/۸، [۶] علت عدم امکان تغییر و تحریف قرآن، ص: ۲۷.
- ۳۴ . مکتب اسلام، ۱۳۵۴/۸، [۶] انتقاد از تحقیقات خاورشناسان در زمینه تفاسیر شیعه و تحریف قرآن از دیدگاه شیعه، ص: ۳۵، محمود مهدوی دامغانی.
- ۳۵ . مکتب اسلام، ۱۳۷۲/۳، [۶] نگاهی به دیدگاه شیعه در مورد تحریف قرآن، حدیث غدیر و امامت، ص: ۲۰، آیت الله جعفر سبحانی.
- ۳۶ . مکتب اسلام، ۱۳۷۳/۵، [۶] نگرشی بر جایگاه قرآن و مصونیت آن از تحریف در آیات و روایات، ص: ۲۸، یعقوب جعفری.
- ۳۷ . مکتب اسلام، ۱۳۷۴/۳، [۶] بحث و بررسی پیرامون عوامل مصونیت قرآن از تحریف از نظر قرآن، احادیث و دیدگاه علمای شیعه، ص: ۶۱، علی مرزبان راد.
- ۳۸ . میراث جاویدان، ۱۳۷۲/۴، [۶] بحثی در باره تحریف قرآن و قایلان به تحریف از شیعه و امامیه، ص: ۱۸، بهاء الدین خرمشاهی.
- ۳۹ . میراث جاویدان، ۱۳۷۲/۷، [۶] دیدگاه علمای شیعه نسبت به مسأله تحریف قرآن، ص: ۲۵، محمد مهدی جعفری.
- ۴۰ . میراث جاویدان، ۱۳۷۳/۱، [۶] نگرشی بر تحریف، اختلاف قراءات و قواعد واحکام تفسیر قرآن، ص: ۱۰، علامه ابوالحسن شعرانی.
- ۴۱ . نامه انقلاب اسلامی، ۱۳۶۲/۹، [۶] سخنی در رابطه با تحریف قرآن و ...، ص: ۸۵.
- ۴۲ . نور علم، ۱۳۷۲/۱، [۶] عدم تحریف قرآن از دیدگاه آیت الله شعرانی، ص: ۱۵، آیت الله علامه حسن زاده آملی.